

על יָדִיד שֶהוּא 'חֶבֶר'

לְיָדִיד שֶהוּא חֶבֶר
בן שבעים – לבינה!

תִּיִּי לִיִּדִי מִשֶּׁה בֶּרֶאֱשֶׁר עַל אֲשֶׁר הִשְׁכִּיל לְהִרְאוֹת בְּמֵאֵמֶר הַמוֹקֵדֶשׁ לְכַבּוֹדוֹ שֶׁל עַמּוֹס חֶכֶם,¹ שֶׁעִיִּקֵּר הַמִּשְׁמַע שֶׁל יָדִיד בְּמִקּוּרוֹת הָעֵבְרִיִּים הַקְּדוּמִים הוּא 'אָהוּב', לֹא 'חֶבֶר', וְכֵן אִף הִבִּינוּ אֶת הַמִּילָה רֹבֵב הַמִּתְרַגְּמִים וְהַפְּרָשָׁנִים הַקְּדוּמוֹנִים. עוֹד הָרָאָה שִׁישׁ תִּיעוֹד רִצּוֹף בְּעֵבְרִית לְקִיּוּמָן שֶׁל שְׁתֵּי הַצּוּרוֹת – הֵן יָדִיד הֵן יָדִיד. לְהַשְׁלֵמַת הַתְּמוּנָה, הֵנָּה הָעֵרֹת אַחֲדוֹת הַנּוֹגְעוֹת לְמִשְׁמַעַת שֶׁל יָדִיד וְלִשְׁמֹשׁ הַמִּילָה בְּתַקּוּפוֹתֶיהָ שֶׁל הָעֵבְרִית שֶׁנִּפְקֵד מִקּוּמָן בְּמֵאֵמֶר הַהוּא: סְפָרוֹת הַמְּגִילוֹת הַגְּנוּזוֹת וְסְפָרוֹת הָאֵלֶף הַשְּׁנִי לְסַפִּירָה. וְעוֹד זֹאת: הָאֵם יָדִיד בְּמִשְׁמַע 'חֶבֶר', הַנּוֹהֵג בְּעֵבְרִית הַמּוֹדֶרְנִית – הוּא פְּרִי חִידוּשָׁה שֶׁל הָעֵבְרִית בִּימֵי הַחַיִּיאוֹת?

א. "יָדִיד" בְּמִגִּילוֹת הַגְּנוּזוֹת

בְּמֵאֵמֶר הַנ"ל מְפּוֹרֶטֶת תְּפֹצֶת יָדִיד בְּמִקּוּרוֹת הָעֵבְרִיִּים הַקְּדוּמִים, אֵךְ לֹא בְּטַקְסֵטִים מְגִילוֹת מְדַבֵּר יְהוּדָה, הַגֵּם שֶׁהִיא נֹזְכֶרֶת שָׁם כ־10 פְּעָמִים.² עַל פִּי הַמִּמְצָא שָׁם, יָדִיד, בְּצוּרַת הַיַּחֲדָד, מִשְׁמַעַת בְּסְפָרוֹת הָעֵדָה מִקּוּמְרָאן 'מְקוּרֵב לְאֱלוֹהִים', 'אִישׁ אֲמוֹנָה'³ אֲשֶׁר עָלָה לְדִרְגַת מְלָאךְ. בְּתוֹאֵר זֶה נִתְכַּנֵּה לֹוִי, אֲשֶׁר בְּצוּאוֹת הַשְּׁבֻטִים זוֹכֵה לְמַעֲמַד־עַל, שְׁעָרֵי הַשָּׁמַיִם נִפְתָּחוּ בְּפָנָיו וְכִהוֹנְתוּ נִצְחִית.⁴ הוּא מִתְכַּנֵּה

* דְּבָרִים שֶׁנִּאֲמָרוּ בְּעִיקָרָם בְּכִינוּס עַל הָעֵבְרִית וְעַל לְשׁוֹנוֹת הַיְהוּדִים לְכַבּוֹד פְּרוֹפ' מִשֶּׁה בֶּרֶאֱשֶׁר עִם פְּרִישְׁתּוֹ לְגַמְלָאוֹת, בְּיוֹם י"א בְּכֶסֶל תשס"ח (21 בְּנוֹבֵמְבֶר 2007), בְּקִרְיַת הָאוֹנִיבֶרְסִיטֵת הָעֵבְרִית בְּהַר הַצּוֹפִים.

1. בֶּרֶאֱשֶׁר תשס"ז.
2. אֲבָג 2003, א, בְּעֵרְכוֹ.
3. בְּדִמְיוֹן־מֵה לְמִשְׁמַע שִׁישׁ לְאוֹהֵב, 'אִישׁ סוֹדוֹ שֶׁל הַשְּׁלִיט', הֵן בְּמִקְרָא, כְּגוֹן "אֲבָרְקָם אֲהָבִי" (יִשְׁעִיהוּ מֵא 8), הֵן בְּסְפָרוֹת חִז"ל, כְּגוֹן "אוֹהֵבוֹ שֶׁלְמֶלֶךְ" (וִיקְרָא רַבָּה, יֵא ז [עַמ' רַנֵּט]). בְּיוֹנוֹת אֲנָשִׁי פְּמִלִּית הַשְּׁלִיט קְרוּיִים οἱ φίλοι.
4. עֵינָן לְמִשְׁל צוּאוֹת לֹוִי ה 1; יח 6; צ'רְלִסוֹרוֹת 1983, עַמ' 789, 795; צוּאוֹת לֹוִי הָאֶרְמִית ד 6; גְּרִינְפִילְד 2004, עַמ' 66; קוֹלִינֶס 1995, עַמ' 86–89, 98–100; אֲלֶכְסַנְדֵּר 2006, עַמ' 79–85.

(בטקסט ארמי!) "ידיד אל" (4QLevi^a 13 2),⁵ וכן "לוי ידיד [אל]" (4Q379 1 2),
 "ידיד יהו[ה] ישכון לבטח" (4Q522 9 ii 8).⁶
 זהו גם כינויו של מנהיג העדה בקומראן בגרסאות של "שיר ההתפארות"
 שבמגילת ההודיות:⁷ "ידיד המלך רע"⁸ לקדושים" (4QH^a 7 i 10; 4QH^e 1-4 7).⁹
 "המלך" הנזכר כאן הוא כינוי לאלוהים, ו"קדושים" הם המלאכים.¹⁰ מנהיג העדה
 מתואר אפוא כמקורב לאלוהים ומתרוועע עם מלאכים.¹¹
 צורת הרבים, ידידים, בטקסטים מקומראן מכוונת לבני עדת קומראן, המכונה "עדת
 עולמים" (4Q491^c 4), אשר באורח חייהם הצנוע והטהור, בפולחנם ובמלחמתם
 נחשבים מלאכים ומגיעים למדרגתם.¹² בהמשכו של מזמור "ההתפארות" מופנית
 קריאה אל בני העדה (בני עדת אל): "זמרו ידידים שירו למלך [הכבוד] שמח[ו]
 בע[ל]ת אל" (4QH^a 7 i 13-14; 4QH^e 1-4 10).¹³ באחד מקטעי התפילות הידידים
 מוצגים כנאמני האל: "ותנם ביד ידידכה לכל[ה/ותם]" (4Q451 1 2).¹⁴

5. זו הגרסה בכתב היד מהגניזה, Cam^e83. עיין צ'רלס 1908, עמ' 255; גרינפילד 2004, עמ' 102.
6. עיין דימנט 2003, עמ' 183, 191-192.
7. קולינס (תשס"ד) הראה אל נכון, שמזמור ליטורגי זה מקומו במגילת ההודיות. המזמור הזה כונה כך, Self-glorification Hymn, בעקבות ביטויים כמו "מי כמוני באלים" (4Q431 1 4); "אני עם אלים אתחשב ומכוני בעדת קודש" (4Q491 11 i 14). עיין אשל 1996. ידידי אלישע קימרון מעירני שאין בדברי מנהיג העדה התפארות או שבח עצמי, כשם שאין דווקא הצטנעות בראשית דבריו: "[מי] נבזה כמוני]" (4Q431 1 i 1), אלא השבח הוא לאלוהים בהושיבו את המנהיג בחברת המלאכים, ומעניק מעמד "מועדף" למי שהולך בדרכיו ועושה להפצת תורתו.
8. בספרות קומראן רע הוא ברגיל 'חבר', וכאן הקבלה בין ידיד לרע. במקרא לעתים לרע משמע של 'מקורב לשליט': רע הַמְלִיךְ (דברי הימים א כו 33), רַעַה הַמְלִיךְ (מלכים א ד 5). קימרון העיר את תשומת לבי שהצורה רעי בצירוף כוּרֶשׁ רעי (ישעיהו מד 28) באה בכתוב חסר לא רק בנוסח המסורה, אלא גם בשתי המגילות הגדולות לישעיה (IQIs^{a+b}). יש בכך ללמד שקריאתם של כותבי המגילות הייתה "כורש רעי".
9. שולר 2008, עמ' 96.
10. עיין למשל קולינס תשס"ד, עמ' 75.
11. על הצעות הזיהוי השונות למנהיג העדה האמור עיין אשל 1996; אבג 1997; שולר 1999, עמ' 102; קנוהל תש"ס, עמ' 100-102; קולינס תשס"ד, עמ' 76-78.
12. השווה "כיא מלאכי קודש [בעד]תם" (IQS^a ii 8-9); "כיא מלאכי קודש עם צבאותם יחד" (IQM vii 6); "ולמען כבודכה טהרתה אנוש מפשע להתקדש לכה מכול תועבות נדה ואשמת מעל להוחד [עם] בני אמתך ובגורל עם קדושיכה להרים מעפר תולעת מתים לסוד [ע]ולם" (IQH^a xix 13-15).
13. בהקבלה אל "רננו צדיקים באלוהי פלא" (4Q511 10 7; 4Q510 1 8). השווה גם "[בכו]ח גבורתו ירננו] צד[ני]קים" (4Q491 11 i 9). עיין אלכסנדר 2006, עמ' 85; אשל 1999, עמ' 620-625; שולר 1999, עמ' 96, 203, 427; וייז 2000, עמ' 217.
14. חזון 1999, עמ' 399-400.

לעומת זאת, במזמור האקרוסטיכוני לציִוֵן¹⁵ באה הקבלה בין בנים לידידים (בפנייה לציִוֵן): "יגילו בניך בקרבך וידידך אליך נלוו" (11Q5 22 7). אמנם כאן הידידים אינם דווקא החברים ב"עדת אל", אלא 'אוהבי ציון', אך אין לדעת מי חיבר את המזמור, איפה נתחבר ומתי.¹⁶

משמעו של ידיד התייחד אפוא בלשונה של עדת קומראן לא סתם לציִוֵן יחסי אהבה או חברות אלא להבעת יחס של קרבה בין השליט לאיש סודו, אל נכון בין אלוהים לשליחו הנאמן, שהוא בן אנוש בדרגת מלאך. כך מתכנים לוי (על פי צוואת לוי) ומנהיג עדת קומראן, העולים למרומים וחולקים מושבם עם המלאכים. ידידים הוא כינוי לבני עדת קומראן אשר מעמדם כשל מלאכי השרת, כי כל הווייתם היא במילוי מצוות האלוהים.

ב. "ידידיה" בפשיטתא

בר־אשר היטיב לכאר את 'וה' אֶהְבֹּו" (שמואל ב יב 24) כמדרש מקדים של השם יְדִידָה (שבפסוק התוכף).¹⁷ וראוי להוסיף שהפשיטתא לא הסתפקה ברמיזה הזאת,¹⁸ אלא כפלה את פשר ביאור השם יְדִידָה באמצעות משחק מילים: "וקרא שמה יְדִידָא מטל מְרִיא יְדִדָה"¹⁹ (שם שם 25), כלומר "וקרא שמו ידידא כי אדוֹנֵי אהבו".²⁰

ג. "ידיד" בספרות הרבנית

האם היה שימוש חי בידיד במשמע 'חבר' בספרות ימי הביניים ובספרות הרבנית? אמנם כל המילונים העבריים אינם נותנים מענה לשאלה זו, ועל כן המבקש לדעת

15. עיין סנדרס 1965, עמ' 86; סקיהן 2000, עמ' 96.

16. עיין למשל אשל תשס"ג, עמ' 50–53.

17. בר־אשר תשס"ז, עמ' 456. עניין זה נרמז גם בדברי נחמיה על שלמה: "וְאֶהוֹב לְאֶלֹהֵי הָיְהָ" (נחמיה יג 26); עיין זקוביץ תשל"ז, עמ' 107. אף ראוי להיזכר מאמרו המאלף של ברויאר תשנ"ב, הדין שם בפרק "מלה אחת או שתיים?" במחלוקת חכמים בשאלה, אם דינם של צירופי שמות עצם כלליים כמו ידידיה – תיבה אחת או שתיים (עמ' 228–240).

18. "וּמְרִיא רַחֲמָה" הוא התרגום של 'וה' אֶהְבֹּו.

19. אמנם כתבי יד אחדים והדפוסים של הפשיטתא גורסים "יְדִידָה", אך מתבקשת כאן צורת פועל; ואמנם "יְדִידָה" היא אל נכון הגרסה המקורית (בבניין פֻעַל), כמתועד בכ"י אמברוזיאנוס. זו אף גרסתם של אפרם הסורי ושל קרדחי. עיין דה־בוֹר 1978, עמ' 106; ברוקלמן 1928, עמ' 296; קרדחי 1891, עמ' 519.

20. אשר לטענה שחֶבֶב היא כפלה של חֶבֶיב (בר־אשר תשס"ז, עמ' 453), ראוי לדייק. בסורית לשרוש חב"ב שני משמעים, האחד 'בערה' והאחר 'אהבה'. בבניין קל משמש רק המשמע הראשון, וצורת הבינוני הסביל בבניין הקל כפולה: חֶבֶיב/חֶבֶיב (במשמע 'בוער', 'זורח'). המשמע השני אינו משמש בבניין קל, אך נגזר ממנו תואר במשקל קָטִיל (ולא קָטִיל), חֶבֶיב, כלומר 'אוהב'. עיין פיין־סמית 1879, עמ' 1169–1170.

את תולדות שימושיה של ידיד בעברית יכול להתרשם על פי המתועד במילונים ה"היסטוריים" הקיימים, שהמילה לא הייתה בשימוש באלף השני לספירה;²¹ אך בעידן המאגרים הממוחשבים אין קושי בבירור השאלה. ואכן, מאגר היהדות הממוחשב (פרויקט השו"ת) מטעם אוניברסיטת בראיילן מספק ככל הנראה תשובה חיובית לשאלה זו.

הנה לקט קטן של דוגמאות (מתוך מאות) המעידות כנראה שידיד (ואף ידידות) במשמע 'חבר' שימשה בפי חכמי ספרד ואשכנז במשך האלף השני לספירה.

1. הרמב"ם, שו"ת, סימן תטו: "שאלת ידידי ואמרת..." ; שם, סימן תמו: "וזה שאמרת ידידי..." (ספרד, המאה ה-12).²²
2. ר' אברהם בן דוד (ראב"ד), שו"ת, סימן לח: "מרוכ אהבתי האמת וחשקתי בה אני פונה פנים אליה וערף אליך, אע"פ שאני הידיד²³ שלך, כי אך האמת אהוב יותר... והידידות תעמוד במקומה הראוי לה" (פרובאנס, המאה ה-12).
3. ר' שלמה בן אדרת (רשב"א), שו"ת, חלק א, סימן תתלד: "דע לך ידידי שבכל צרפת נוהגים כן" (ספרד, המאה ה-13).
4. ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), תשב"ץ, חלק ד טור א, סימן כד: "אהובינו יקרנו איש שלומינו ידידינו החכם העניו..." (אלג'יר, המאה ה-14-15).
5. ר' דוד בן שלמה אבן זמרא (רדב"ז), שו"ת, חלק ד, סימן רא: "שאלת ממני ידידי במה שנהגו מקצת חכמים..." (ספרד וצפת, המאה ה-15-16).
6. ר' בנימין בן מתתיה (בנימין זאב), שו"ת, סימן רל"ו: "שאלת ממני ידידי היכא איכא בעיר א'..." (יוון, המאה ה-16).
7. ר' יחזקאל בן יהודה לנדא, נודע ביהודה, מהדורה קמא, יו"ד, סימן מו: "ואתחיל בדברי ידידי מהור"ח נר"ו" (פראג, המאה ה-18).
8. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א), שו"ת, חלק א סימן סא: "אגיד לך ידידי..." (מרוקו, המאה ה-18).
9. ר' יהודה בן ישראל אסאד, שו"ת יהודה יעלה, חלק א, או"ת, סימן לט: "כבוד ידידי הנכבדים, אפרתים תורנים מופלגים, ריעים אהובים..." ; שם, חלק ב, אה"ע, סימן סז: "גי"ה קבלתי, ושמחתי בשלוחו וטובו ובידידותו אלי..." (הונגריה, המחצית הראשונה של המאה ה-19).

21. ראה על כך בסעיף הבא.
22. השווה את הנוסח של ראשית השאלה (פז) שהופנתה אל הרמב"ם בערבית: "ילמדנו רבנו פי ראובן כאן בינה ובין שמעון צדאקה". בתרגומו של י' בלאו: "ילמדנו רבנו בדבר ראובן, אשר בינו ובין שמעון (הייתה) ידידות". עיין בלאו תשי"ח, עמ' 135.
23. כאן ייתכן המשמע 'אוהב'.

אמנם במקרים לא מעטים יכולה הפנייה ידידי להתבאר במשמע 'אהובי',²⁴ אך במרבית המקרים המשיב אינו מכיר כלל את השואל, בוודאי לא היכרות אינטימית, ועל כן נראה לי שברגיל אין בכוחו של הכינוי ידידי לציין רגש עמוק של 'אהבה', אלא הוא מביע 'חברות' (שאף היא לשון של נימוס וכבוד, בנימה של הפרזה). על אף היעדר תיעוד מילוני לשימוש של ידידי במשמע 'חבר' בימי הביניים, כמדומה שבספרות הרבנית המוקדמת והמאוחרת, הן במזרח הן במערב, ידידי הוא 'חבר'.

ד. "ידידי" בתקופת ההשכלה

נכונים דברי בראשור, שמרבית המילונים העבריים שהתחברו במאה העשרים ביארו את ידידי הנזכרת במקורות העבריים 'חֶבֶר'. אך לעומת זאת העיון במילונים המקראיים מראשית תקופת ההשכלה (סוף המאה השמונה-עשרה והמחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה) מגלה, שהם ממשיכים את דרך הביאור המקובלת בתרגומים העתיקים ובפירושי ימי הביניים, ידידי 'אהוב', ואינם מייחסים את המשמע 'חבר' לידידי. אלה המילונים של סטנוב,²⁵ בן-זאב,²⁶ בן יוסף,²⁷ גרמיזא²⁸ וברד"ח.²⁹ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה חל שינוי בערך ידידי במילוני תקופת ההשכלה: נוסף בו גם המשמע 'חֶבֶר'. אלה המילונים של זיבנברגר,³⁰ מנדלשטם,³¹ מהדורת לטריס לאוצר השרשים של בן-זאב,³² הולנדרסקי,³³ שטיינברג,³⁴ שולבוים³⁵ ופיין.³⁶ מילונים אלו ברובם כבר אינם מוגבלים רק ללשון המקרא, ונכללים בהם גם ניצני החידושים בעברית בת הזמן. יוסף קלוזנר הציע לחלק את תקופת ההשכלה (1781–1881) לשלוש תקופות-משנה: (א) התקופה הראשונה בגרמניה (1781–1830) – התקופה הרציונליסטית או

24. כפי שמעיד הצירוף אהובי ידידי, המופיע מאות פעמים בספרות זו. תודה לקורא שהעיר לי על כך בעילום שם.
25. סטנוב תקמ"ז, עמ' כג.
26. בן-זאב תקס"ז, קכג ע"א. אבל בכרך השלישי (תקס"ח), צד ע"ב, בערך פריינד – בצד אָהֶב גם יְדִיד; וגם בערך פריינדשאַפֿט – אהבה, אחוה, יְדִידוּת, רעות.
27. בן-יוסף תקצ"ד, עמ' 115. עם זאת, את friendship מתרגמת גם יְדִידוּת (שם).
28. גרמיזא 1835, עמ' 125.
29. ברד"ח 1868, עמ' 117. הספר ראה אור שנים אחדות לאחר מות המחבר.
30. זיבנברגר 1847, לב ע"א.
31. מנדלשטם 1859, עמ' 333. לעומת זאת, בחלק הרוסי-עברי, מנדלשטם 1860, עמ' 199, מתרגם את друг אֹהֶב, רַעַ, איש-אחיו (אך לא "ידידי").
32. בן-זאב תרכ"ד, ג, עמ' 281.
33. הולנדרסקי 1878, עמ' 40.
34. שטיינברג 1880, עמ' 276.
35. שולבוים תר"ם, עמ' 116.
36. פיין תרע"ב, עמ' 220 (המילון כבר היה מוכן לדפוס בשנת 1890).

הפסודו קלסית. (ב) התקופה השנייה בגליציה ובאיטליה (1830–1850) – התקופה הרומנטית. (ג) התקופה השלישית ברוסיה ובפולין (1850–1881) – התקופה הראליסטית או תקופת המרדנות.³⁷

שמעון הלקין הציג חלוקה שונה במקצת: (א) התקופה הראשונה באיטליה, בהולנד ובגרמניה (1724–1810). (ב) התקופה השנייה בגליציה (1810–1850). (ג) התקופה השלישית בליטא, בפולין ובאוקראינה (1840–1881[1920]).³⁸ בהיסמך על כל אחת מההצעות האלה השינוי הגדול חל בתקופה השלישית, באמצע המאה התשע-עשרה, בימי המרדנות של תקופת ההשכלה. אז התרחב משמעו של יידי, אולי גם בהשפעת השימוש הזה בעברית הרבנית.

אך אין ספק שהגורם האמתי להופעתו של המשמע 'חבר' שיש ליידיד במילונים העבריים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה נעוץ בהתגברות השפעתם של מילוני גזניוס על המילונאים. אמנם רוב מילוני המקרא המדעיים פירשו את יידיד 'אהוב',³⁹ אך זאת לדעת, שמילוניו רבי הערך של גזניוס, למן המהדורות הראשונות⁴⁰ (ובכלל זה התזאורוס, מילונו הגדול של גזניוס⁴¹) ועד האחרונות,⁴² ביארו את "יידידי" בישעיהו ה' 1 'חברי'. בעקבותיו הלכו גם פירסט,⁴³ קסל,⁴⁴ זיגפריד ושטדה,⁴⁵ מאנדלקרן,⁴⁶ קניג,⁴⁷ ובן-יהודה במילונו הגדול.⁴⁸ גם המילון המודרני של באומגרטנר ושטאם⁴⁹ מציג את הפירוש הזה (בין שאר פירושים).⁵⁰

37. קלוזנר תרפ"ו, עמ' 8; הנ"ל תר"ץ, עמ' 4–5.

38. הלקין תשמ"ד, עמ' 22, 243.

39. כדברי בראשור תשס"ז, עמ' 461.

40. כגון שלוש המהדורות הראשונות: גזניוס 1810, עמ' 366; הנ"ל 1815, עמ' 247; הנ"ל 1823, עמ' 299. כך גם המהדורות האנגליות הראשונות של המילון: רובינזון 1844, עמ' 384; טרגלס 1846, עמ' 333 (אך לא BDB!).

41. גזניוס 1839, עמ' 566.

42. הן המהדורה ה-17, שנערכה בידי בול, לייפציג 1921, עמ' 286, הן המהדורה ה-18 שנערכה בידי דונר 1995, עמ' 440–441.

43. פירסט 1857.

44. קסל 1871.

45. זיגפריד ושטדה 1893.

46. מאנדלקרן תרנ"ה.

47. קניג 1910.

48. בן-יהודה תרע"ד.

49. באומגרטנר ושטאם 1995.

50. אף עמוס חכם (תשמ"ד) בביאורו לישעיהו ה' 1, עמ' מח, מציג (נוסף ל'אהוב') גם את המשמע 'חבר': "השומעים היו עשויים לחשב שיש לנביא יידיד נרע בשר ודם, ועליו חבר את שירו". והנה שלושה מחקרים מן הזמן האחרון, המבארים את "יידידי" בישעיהו ה' 1 במשמע 'חברי': צובל 1988, עמ' 446; אמרטון 1992; אוליביה 1996. האחרון מבאר את יידיד 'חבר שהוא פטרון'.

ה. האם המשמע 'חֶבֶר' שיש ל"ידיד" התחדש בימי החייאתה של העברית? בראשית ימי הצינונות, ימי העלייה הראשונה והשנייה, התחברו שלושה מילונים עבריים דרלשוניים כדי לסייע לדוברי העברית: ⁵¹ מילון עברי-רוסי-ידי של גרזובסקי וקלוזנר; ⁵² מילון עברי-ידי-רוסי של בן-יהודה ושטיינברג; ⁵³ מילון רוסי-עברי-ידי של בן-יהודה וגרזובסקי. ⁵⁴ במילונים האלה (וכן במילון עברי-פולני-גרמני של פרוסט) ⁵⁵ משמש הסימן ⁰ (עיגול מוארך מוגבה) ⁵⁶ לציין משמע שהתחדש בראשית ימיה של העברית המתחדשת. והנה, למרות האמור בסעיף הקודם, במילונים האלה, להוציא המילון של בן-יהודה ושטיינברג הנ"ל, ⁵⁷ מסומן המשמע 'חֶבֶר' שיש לידיד בסימן של חידוש בן הזמן! ⁵⁸ במילונם העברי של גור וילין (תרע"ט) וכן במילונם שהתחברו מאוחר יותר כבר אין סימן לחידוש זה.

מילונים אלו היו המורים לנבוכי הלשון ⁵⁹ בעבור לומדי העברית ודובריה בראשית המאה העשרים, ועל כן נאמנה העדות המסורה בהם. במקרה שלנו הם מציינים שהמשמע 'חֶבֶר' שיש לידיד נקלט בלשון הדיבור בארץ ישראל רק בימי החייאתה. בכך הם מעידים שקודם לזמנם לא נהג משמע זה למילה. מן הצד השני, הייתכן שנעלם מעיני המילונאים המשכילים בראשית המאה הקודמת דבר השימוש הזה בספרות הרבנית לדורותיה? או אולי הכירו את השימוש הנפוץ בספרות הרבנית בפנייה "ידידי", אך לדידם לא חרג מהמשמע הקלסי 'אהובי'? ושוא יהודה

51. המילון העברי החד-לשוני המודרני הראשון ראה אור רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר התרבו הדוברים ששפת אמם עברית: גרזובסקי וילין תרע"ט.
52. גרזובסקי תרס"א.
53. בן-יהודה תרס"ב.
54. בן-יהודה תרס"ח.
55. פרוסט תרע"ב.
56. כך כתב י' קלוזנר בהקדמה למילון של גרזובסקי (תרס"א), עמ' VI-VII: "כדי שלא להרבות בצינונים, מצאנו לנחוץ לסמן רק את המלים העבריות (הבאות בתור תרגומים למלים רוסיות), שנתחדשו במשך עשרים השנים האחרונות רובן ככולן ע"י מר בן-יהודה, ע"י עגול מארך (0)".
57. בן-יהודה במילונו הגדול (תרע"ד), כרך ד, עמ' 1972, לא סימן את המשמע 'חבר' שיש לידיד כחידוש של תקופתו, מפני שביאר כגזניוס את ידיד המקראי (ובספרות חז"ל) במשמע 'חבר'. אך את הערך יָדִידה במילונו סימן כחידוש של התקופה, והגדיר: "אשה שנוטה חבה לחברה, Freundin, amie, female-friend; נהוג בדבור העברי ובספרות החדשה". ייתכן שאף זו עדות רמוזה לחידוש המשמע 'חבר' שיש לידיד בדיבור העברי.
58. גרזובסקי תרס"א, עמ' 371: יָדִיד – ליעבלינג; ⁰другъ פריינד. עמ' 372: ידידות – וואָננע; ⁰дружба פריינדשאַפֿט. בן-יהודה תרס"ח, עמ' 502: יָדִיד⁰ פריינד – дружба; יָדִידות⁰ פריינדשאַפֿט – дружба. פרוסט תרע"ב, עמ' 423: יָדִיד – druh, Freund. גם במילונו של ברסלאו (1910), עמ' 21, 92, אין ידיד תרגומו של friend, אלא של beloved.
59. כשם ספרו של אהרן יעקב שפירא (תרס"ט).

גרזובסקי-גור, אשר חיבר את המילון העברי המודרני הראשון (הן הדרו-לשוני בשנת 1900, הן החדר-לשוני בשנת 1919), ושלט ביד רמה במילונאות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים – נתעלם ממנו השימוש ה"מודרני" הזה, ועל כן סימנו כחידוש בן הזמן, וממנו ראו ועשו אחרים?

שאלה זו מדגימה יפה את חשיבותו של התיעוד הלשוני במילון ההיסטורי בכל תקופות הלשון. אילו עמדו בפני מילונאי העת החדשה העדויות מימי הביניים לשימוש של ידיד במשמע 'חבר', לא היו מסמנים כחידוש בן הזמן את המשמע הזה, אף שלפי עדותם והרגשתם החל לשמש בתקופתם משמע חדש שלא נהג עד זמנם.

כדי לעמוד על גלגולי משמעה של המילים בתולדותיה של הלשון דרוש מילון היסטורי המסמן ומתעד את המילים למשמעיהן בכל אחת מתקופותיה של הלשון.⁶⁰

קיצורים ביבליוגרפיים

M. G. Abegg, "Who Ascended to Heaven? 4Q491, 4Q427 and = 1997 אבג
the Teacher of Righteousness", in C. A. Evans & P. W. Flint (eds),
Eschatology, Messianism, and the Dead Sea Scrolls, Grand Rapids
1997, pp. 61–73

M. G. Abegg, *The Dead Sea Scrolls Concordance*, I–II, Leiden = 2003 אבג
2003

J. P. J. Olivier, "Rendering YADID as Benevolent Patron = 1996 אוליבייה
in Isaiah 5:1", *Journal of Northwest Semitic Languages* 22 (1996), pp.
59–65

P. Alexander, *The Mystical Texts*, London 2006 = 2006 אלכסנדר

J. A. Emerton, "The Translation of Isaiah 5,1", = 1992 אמרטון
Supplements to Vetus Testamentum 49 (1992), pp. 18–30

E. Eshel, "4Q471B: A Self-glorification Hymn", *Revue de = 1996 אשל
Qumran* 17 (1996), pp. 175–203

E. Eshel, "The Identification of the 'Speaker' of the Self- = 1999 אשל
Glorification Hymn", in D. W. Parry & E. Ulrich (eds.), *The Provo
International Conference on the Dead sea Scrolls*, Leiden 1999, pp.
619–635

60. את הדרישה הזאת ממילון היסטורי הגדיר רוזן (תשט"ז, עמ' 102): "יצוין, כדרך המילונים המדעיים שבכל הלשונות, אם מלה או משמעות מסוימות מצויות בכל השכבות או רק בחלק מהן, ובאילו". עיין גם גושן תשכ"ט, עמ' 127, סעיף 195.

אשל תשס"ג = ח' אשל, "ארבעה מזמורים אלף-ביתיים מימי הבית השני המתועדים במגילות שנמצאו בקומראן", בתוך י' בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה, ירושלים תשס"ג, עמ' 39-56

W. Baumgartner & J. J. Stamm, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I-IV, Leiden 1994-1999

בלאו תשי"ח = י' בלאו, תשובות הרמב"ם, א, ירושלים תשי"ח
בן-זאב תקס"ז-תקס"ח = י"ל בן-זאב, ספר אוצר השרשים, א-ג, וינה תקס"ז-תקס"ח

בן-זאב תרכ"ד = י"ל בן-זאב, ספר אוצר השרשים³, בעריכת מ' לטריס, ג, וינה תרכ"ד
בן-יהודה תרס"ב = א' בן-יהודה (וי' שטיינברג), מלון עברי: עברית-יהודית-רוסית, וילנה תרס"ב

בן-יהודה תרס"ח = א' בן-יהודה (וי' גרזובסקי), מלון (מלא ושלם) רוסי-עברי-אשכנזי, ורשה תרס"ח

בן-יהודה תרע"ד = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ד, ירושלים וברלין תרע"ד

בן יוסף תקצ"ד = מ' בן יוסף, מדרש מלים, לונדון תקצ"ד (M. Josephs, *An English and Hebrew Lexicon*, London 1834)

בר-אשר תשס"ז = מ' בר-אשר, "ידידיה", 'וה' אהבו': המילה ידד - תצורה ומשמעות", בתוך מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם, אלון שבות תשס"ז, עמ' 449-472

ברויאר תשנ"ב = י' ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", בתוך מ' בר-אשר (עורך), ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 191-242

C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 = 1928 ברוקלמן

ברד"ח 1868 = א' ברד"ח, ספר מעריך המערכות, וינה 1868

M. H. Bresslau, *English and Hebrew Dictionary*, London = 1910 ברסלאו

גור ראה גרזובסקי

גושן תשכ"ט = מ' גושן-גוטשטיין, מבוא למילונאות של העברית החדשה, תל אביב תשכ"ט

W. Gesenius, *Hebräisch-deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments*, I, Leipzig 1810

W. Gesenius, *Neues hebräisch-deutsches Handwörterbuch über das Alten Testaments*, Leipzig 1815

- W. Gesenius, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch = 1823*
über das Alte Testament, Leipzig 1823
- W. Gesenius, *Thesaurus Philologicus Criticus Lingua = 1839*
Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti, II, Leipzig 1839
- גרזובסקי תרס"א = " גרזובסקי (וי' קלזנר), מלון של כ"ס, חלק ראשון:
עברי-רוסי-אשכנזי, ורשה תרס"א
- גרזובסקי ולין תרע"ט = " גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט; מהדורה
שנייה תל אביב תרפ"ז
- J. C. Greenfield et al., *The Aramaic Levi Document*, = 2004
Leiden 2004
- גרמיזא 1835 = י"ל גרמיזא, מאיר נתיב, וילנה 1835
- P. A. H. De Boer, *Samuel – The Old Testament in Syriac = 1978*
according to the Peshitta Version, part 2, Fasc. 2. Leiden 1978
- H. Donner et al., *Gesenius' Hebräisches und Aramäisches = 1995*
*Handwörterbuch über das Alte Testament*¹⁸, II, Berlin 1995
- D. Dimant, "The Apocryphon of Joshua – 4Q522 9ii: A = 2003
Reappraisal", *Supplements to Vetus Testamentum* 94 (2003), pp.
179–192
- L. Hollaenderski, *Dictionnaire universel français– = 1878*
hébreu, Paris 1878
- הלקין תשמ"ד = ש' הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, א, ירושלים
תשמ"ד
- M. O. Wise, "מי כמוני באלים": A Study of 4Q491c, 4Q471b, = 2000
4Q427 7 and 1QH^A 25:35–26:10", *Dead Sea Discoveries* 7 (2000), pp.
173–219
- זיבנברגר 1847 = י' זיבנברגר, אוצר השרשים הכללי, ב, ורשה 1847
- C. Siegfried & B. Stade, *Hebräisches Wörterbuch = 1893*
zum Alten Testament, Leipzig 1893
- זקוביץ תשל"ז = י' זקוביץ, "מעמדם של המלה הנרדפת והשם הנרדף
ביצירת מדרשי-שמות", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (תשל"ז),
עמ' 100–117
- E. Chazon, "Prayers", *Discoveries in the Judaean Desert* 29 = 1999
(1999), pp. 391–419
- חכם תשמ"ד = ע' חכם, ספר ישעיהו, א, ירושלים תשמ"ד
- S. P. Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon*, = 1846
London 1846

- מאנדלקרן תרנ"ה = ש' מאנדלקרן, היכל הקדש, לייפציג תרנ"ה
 L. J. Mandelstamm, *Evreisko-russkii Slovar*, St. = 1859
 Peterburg 1859
- מנדלשטם 1860
 L. J. Mandelstamm, *Russko-evreiskii Slovar*, St. = 1860
 Peterburg 1860
- סטנוב תקמ"ז = י' סטנוב, ספר השרשים, ברלין תקמ"ז
 J. A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumrân Cave 11*, = 1965
 Oxford 1965
- סקיהן 2000
 P. W. Skehan et al., *Psalms to Chronicles (DJD 16)*, Oxford = 2000
 2000
- פיין-סמית 1879 =
 R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, Oxford 1879 = 1879
 פיין תרע"ב = ש"י פיין, האוצר, ב, ורשה תרע"ב
- פירסט 1857
 J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über
 das Alte Testament*, Leipzig 1857
- פרוסט תרע"ב = י' פרוסט, מלון עברי חדש מעברית לפולנית ולגרמנית, לבוב
 תרע"ב
- צובל 1988
 H.-J. Zobel, "YADID", in G. J. Botterweck & H. Ringgren = 1988
 (eds.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, V, Grand Rapids
 1988
- צ'רלס 1908
 R. H. Charles, *The Greek Versions of the Testaments of the
 Twelve Patriarchs*, Oxford 1908
- צ'רלסוורת 1983
 J. H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, = 1983
 I, New York 1983
- קולינס 1995 =
 J. J. Collins, *The Scepter and the Star*, New York 1995 = 1995
 קולינס תשס"ד = ג' קולינס, "גלגוליה של מגילת ההודיות מקומראן", מגילות ב
 (תשס"ד), עמ' 69-78
- קלזונר תרפ"ו = י' קלזונר, "שלש תקופות בספרות-ההשכלה העברית", מדעי
 היהדות א (תרפ"ו), עמ' 7-15
- קלזונר תר"ץ = י' קלזונר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, ירושלים
 תר"ץ
- קנוהל תש"ס = י' קנוהל, בעקבות המשיח, ירושלים ותל אביב תש"ס
- קניג 1910
 E. König, *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten
 Testament*, Leipzig 1910
- קסל 1871 =
 D. Cassel, *Hebräisch-deutsches Handwörterbuch*, Breslau 1871 = 1871
- קרדחי 1891
 P. G. Al-Qardaḥi, *Al-Lobab, Dictionarium Syro-Arabicum*, = 1891
 Beirut 1891

- E. Robinson, *Hebrew and English Lexicon*, Boston 1844 = 1844 רובינזון
 רוזן תשט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו, תל אביב תשט"ז
 שולבוים תר"ם = מ' שולבוים, אוצר המלים הכללי הכולל שרשי לשון העברית
 החדשה, לבוב תר"ם
- E. Schuller et al., *Discoveries in the Judaean Desert* 29 (1999) = 1999 שולר
- E. Schuller et al., *Discoveries in the Judaean Desert* 40 (2008) = 2008 שולר
- J. D. Steinberg, *Russko-Evreiskii Slovar*, I, Vilna 1880 = 1880 שטיינברג
 שפירא תרס"ט = א"י שפירא, מורה נבוכי הלשון, ורשה תרס"ט